

общественото пространство, с варианти и нерядко със съществени различия в секретните отношения с великите сили, националистическа, провеждана чрез тайната агентура в съседните области под турска и австро-унгарска власт.

Поради важноста за българската национална кауза, включително и за отношението на Белград към българската емиграция в Сърбия и Румъния, където периодично са изпращани тайни агенти на сръбската национална организация, създадена с "Начертанието" в редакцията на И. Гарашанин и с годините все повече сливаща се с националистическата линия в политиката на Княжеството и растящите претенции към български земи. Тази еволюция с отрицателно значение за българите, а и за други южни славяни, дори и за принадлежащите към сръбския народ, трябва да се познава, от нееднозначните ѝ зародиши в първите варианти на "Начертанието" през постепенно настъпващите промени. Документацията на тайната организация, макар и нецялостно запазена, е достатъчна, за да даде представа за същността, устройството и действията ѝ. Въз основа на нея, на спомени и други извори тези въпроси са в значителна степен изяснени от югославски учени, макар че някои от тях не са особено критични и обективни. Все пак изследванията заедно с изворите дават възможност да се ориентираме и установим важни за българите факти. Особено ценни в това отношение са обобщаващите доклади и мемоарите на Ат. Николич, прекия помощник на Гарашанин и дългогодишен изпълнител на разпорежданията му. Те са обнародвани частично и предоставят автентични данни за целите, практическите задачи и начина на действие на тайната организация и нейната агентура. В един обширен късен доклад Николич очертава създаването, работата и резултатите, според него, от усилията ѝ да въздейства и направлява освободителните движения в съседните области. Документът е структуриран по работата сред различните народи, като на българите е отделено важно и голямо по обем място.

Документите на тайната правителствена организация и особено на практически осъществяващия нейните задачи и инструкциите на шефа ѝ И. Гарашанин, до известно време и на приемниците му, дава реална и достоверна информация за широката и продължителна работа на Ат. Николич, защото той създава и ръководи мрежата от агенти на тайната организация в различни възлови пунктове из съседните земи, останали под турска власт, предава им указания, изисква отчети и доклади от тях, поддържа постоянна кореспонденция с тайните агенти. Между тях има и българи в страната сред емиграцията, предимно от средите на тази с умерени и нереволуционни възгледи. Преговорите и отношенията с Добродетелната дружина през 1867 г. се водят именно от секретния център на националната организация, защото те са част от плановете на Гарашанин за връзки и политическо влияние, в критичния политически момент на общото революционно възбуждение на Балканите /Критското въстание; българското четническо движение; превратът в Румъния и реални перспективи за военен конфликт с Турция, от тук и за въстанически действия съвместно с българите и други балканци и очертаваща се възможност от гръцко-турска война. Тази ситуация актуализира и сръбската